

UCWANINGO OLUNZULU NGESIBAYA

NGU-:

NTOMBIZONKE EUNICE MAKHANYA

UMSEBENZI OLETHELWE UKUGCWALISA

IZIDINGO ZEZIQU ZE :-

HONOURS, BACHELOR OF ARTS

EMNYANGWENI WEZILIMI ZOMDABU

ENYUNIVESITHI YAKWAZULU

UMELULEKI : UMNU. L.Z.M. KHUMALO

INDAWO : DURBAN-UMLAZI

USUKU LOKUPHOTHULA : UMASINGANA 1997

(i)

ISIFUNGO

NGIYAFUNGA NGIYAQINISA UKUTHI:

UCWANINGO OLUNZULU NGESIBAYA

Ngumsebenzi ongowami isiminya nokuthi yonke imithombo yolwazi
esetshenzisiwe necashuniwe iveziwe yaziswa ngendlela ephelele.

N.E. Makhanya

N.E. MAKHANYA

(ii)

UMNIKELO

Nginikela lo msebenzi kumyeni wami u Muzikhona, nabantwana bami: UPhumelela, Phumlani, Sanele noSiphelele, abangibekezelele ngixakekile ngingakwazi ukubenelisa ngothando lobumama. Ngingakhohlwa umamezala wami uMaMbokazi obesephenduke umlobokazi esikhundleni sami.

ABANTU BOKUBONGWA

Ngidlulisela ukubonga kwami kulaba bantu abalandelayo, ngokungesekela kwabo kulolu cwaningo:

UMnu. L.Z.M. Khumalo, uMntungwa, ongqabashiye, watshekedula, wathi esajuluka wangangilibala nami ngisenkungwini yokungazi, wangembula ulwebu lolwazi lwemvelo wangihlomisa ngolwazi olunenjula yemicabango.

UMnu. N.Z.E. Xala noMnu. E.T. Ntombela ngokuba nesandla esinzulu ekwelekeleleni imfundamakhwela eyimi laphe ingasaboni phambili.

UMnu. M.O. Mbatha ngezincazelo ezinzulu emagameni azindida.

UNk. Z.V. Ncwane ngokungibhalela lo msebenzi angihlelele leli bhuku kunzima.

Ngingekhohlwe ngabazali bami uMnu. BhekaMaNcwane ongasekho noNtombiyona (uMaSabelo) okuyibo abangiletha emhlabeni.

UHLAKA LOMSEBENZI

1.1	ISINGENISO	1
1.2	IZINHLOSO ZOCWANINGO	2
1.3	INKUTHAZO	3
1.4	INDLELA YOKUQHUBA UCWANINGO	3
1.5	UMKLAMO	4
2.1	ISINGENISO	5
2.1.1	SIYINI ISIBAYA?	5
2.1.2	IZINHLOBO EZAHLUKENE ZEZIBAYA	5
2.1.2.1	ISIBAYA SEZINKOMO	6
2.1.2.2	ISIBAYA SAMANKONYANE	7
2.1.2.3	ISIBAYA SEMIVEMVE	7
2.1.2.4	ISIBAYA SEZIMBUZI NEZIMVU	7
2.1.2.5	ISIBAYA SEZINGULUBE	8
2.1.2.6	ISIBAYA SEZINKUKHU	9
3.1	ISINGENISO	10
3.1.1	ISIBAYA SOMNUMZANE	11
3.1.2	IZINTO EZAHLUKENE EZENZELWA ESIBAYENI	11
3.1.2.1	UKUSENGA	11
3.1.2.2	UKUNCAMISA INDODAKAZI	12
3.1.2.3	KUHLATSHIWE	14
3.1.2.4	UKUNAKEKELWA KWESIBAYA	14

3.1.2.5	KUZALA INKOMO	16
3.1.2.6	IMBELEKO YOMNTWANA	17
3.1.2.7	OWESIFAZANE ONGABATHOLI ABANTWANA	17
3.1.2.8	UKUCOLWA KWETHWASA	18
3.1.2.9	ISIGCAWU SOMNDENI	20
3.1.2.10	IMBEWU EVUNIWE	21
3.1.2.11	ITHUNA LOMNUMZANE	22
4.1.	ISINGENISO	23
4.1.1	IZINTO EZINGELOKOTHWE ESIBAYENI	23
4.1.1.1	ABESIFAZANE	23
4.1.1.2	UMLOBOKAZI	24
4.1.1.3	UMDLEZANE	25
4.1.1.4	INTOMBI	25
4.1.1.5	ABESILISA	26
4.1.1.6	UMKHWENYANA	26
4.1.1.7	UMLINGANI	27
5.1	ISINGENISO	28
5.1.1	ISIBAYA SENKOSI	28
5.1.1.1	SIYINI ISIBAYA SENKOSI?	28
5.1.2	IZINTO EZENZELWA ESIBAYENI SENKOSI	28
5.1.2.1	UKUBEKWA KWENKOSI	29

5.1.2.2	UMKHOSI WOKWESHWAMA	29
5.1.2.3	UKUBULALA INKUNZI	31
5.1.2.4	IMBIZO YAMABUTHO	32
5.1.2.5	UKUPHUMA KWAMABUTHO EYA EMPINI	33
5.1.2.6	UKUKHOTHAMA KWENKOSI	34
5.1.2.7	UMKHOSI WOMHLANGA	35
6.1	ISINGENISO	37
6.1.1	IZINTO ZANSUKU ZONKE EZITHOLAKALA ESIBAYENI	37
6.1.1.1	UMQUBA	37
6.1.1.2	UBULONGWE	37
6.1.1.3	AMALONGWE	38
6.1.1.4	UBISI	38
6.1.1.5	IZINTO EZAKHIWE NGESIKHUMBA	40
6.1.1.5.1	IBHESHU	41
6.1.1.5.2	ISIHLANGU	41
6.1.1.5.3	ISIDWABA	42
6.1.1.5.4	ISIPHANDLA	43
6.1.1.5.5	IMINQWAMBO	44
6.1.1.6	ISIKHUNDLA ESIPHEZULU EMPHAKATHINI	44
6.1.1.6.1	UKUBALEKA	45
6.1.1.6.2	AMABHEKA	48
6.1.1.6.3	AMASISO	48

ISIPHETHO

50

IMITHOMBO YOLWAZI

54

1.1 ISINGENISO

UMvelingqangi udale iSintu sakhe ngomfanekiso wakhe uqobo. Lesi Sintu usahlukanise ngezinhlanga ezahlukene, waphinda futhi wasabela izindawo ezahlukene zokuhlala.

ISintu saseMzansi neAfrika, uMdali usabele izinto ezingamagugu aso. Namasiko ngokunjalo ahlukile kwawamanye amazwe. Uma kuhlangukane abantu bamazwe ahlukene kuvama ukuba kudlange ukungqubuzana kwamasiko.

Isibaya singelinye lamagugu esikweni lesiZulu. Uma uzihambela nje, uphosa amehlo, ubone isibaya kuyafika emqondweni wakho ukuthi ubona umuzi womnumzane. Uma singekho isibaya kufika ngokushesha emqondweni ukuthi umuzi ungowomfokazane uqobo. Inxuluma lomnumzane lakhiwe laba yindilinga njengaso isibaya. Phakathi nenxuluma kukhona isibaya esiyinsika yomuzi. Umuzi weSintu unamaqhugwana. Uma singena eqhugwaneni sikhanga insika phakathi nendawo. Le nsika emise indlu ukuba ingawu uma kufika iziphepho.

Uma ungena emuzini weSiZulu ungena ngesango. Ngokomthetho linye vo isango lokungena enxulumeni. Uma kungenjalo zintuba nje zokufohla.

1.2. IZINHELOSO ZOCWANINGO

Lolu cwaningo luhlose ukuvusa uggozi lokufuya kubantu. Esikhathini eside abantu balahle amasiko abo, balibala amasiko ezinye izizwe.

Lolu cwaningo luhlose ukugwashisa iSintu ukuthi yize sesingasazi ukuthi kumele sibhekephi, nokho lisekhona ithemba nekhambi elingenziwa. Uma nje besingaba nesineke, sivume ukuqalaza emuva, nokho bezingabuya emasisweni.

Lolu cwaningo luzoveza ngokusobala bha ukuthi kwakukhonjwa ngophakathi kwelokhokho. Kuzovela yonke intokozo yasekhaya ngaphandle kokuwa uvuka, uqhathanisa onsumbulwana. Ingani phela uphokophele ukuthola ukudla okwakha umzimba, njengobisi, amasi nokunye.

Lolu cwaningo luzoveza ukubambisana komndeni ekumiseni insika yawo isibaya.

Lolu cwaningo luzoveza isidingo sesibaya emzini womnumzane.

1.3 INKUTHAZO

Lolu cwaningo lukhuthazwe yizinkinga abantu abahlangabezana nazo ngenxa yokungafuyi. Kufikisela inkuthazo ukubona ukungqubuzana kwezinkolo okuholela ekusetshenzisweni kwesibaya nemfuyo njengethempeli leSintu kanye nemihlabelo enyuselwa eNkosini ngesandla sabakithi.

Lukhuthazwe ukubuka izinkinga ezenzeka uma kwethwasa isangoma sesizogida esibayeni, uma singekho yinkinga. Lokhu kuvela kakhulu uma ithwasa lihlatshelwa imvumakufa, imingwambo nezinkomo zokuphothula.

1.4 INDLELA YOKUQHUBA UCWANINGO

Umcwaningi uzoqhuba ucwaningo ngokubheka isiko leSintu. Kuzofakwana imilomo nezindalabantu kanye nezinzalabantu. Yizo ezizoba umhlahlandlela. Yizo ezizothamunda sizwe ukuthi zona zangoba kanjani esikhathini sazo. Yizo ezizokhomba imigudu ezangqengqa kuyo.

Umcwaningi uzophuma engena emitatsheni yolwazi eyehlukene, aqhathanise ongoti bezolimi loMdabu.

Umcwaningi uzobe engagedile uma engahlalanga phansi nemithonseyana yabafuyi ezwe ngesimo sesibaya jikelele.

Osolwazi bezikhungo ezahlukenene bazochaza kabanzi bakhiphe ingonyuluka ngabakwaziyo ngesibaya.

1.5 UMKLAMO

Lolu cwaningo luzogxila esibayeni ngqo. Luzocwaningisisa konke okuzinsika zesibaya kusukela kwesomndeni kuze kuyofika kwesesizwe. Isibaya somndeni yileso somnumzane. Isibaya sesizwe yileso sakoMkhulu.

Kuzocwaningisiswa ubunzulu bobuthempeli besibaya ngokoMdabu. Kuzodlulelwa ezimfihlakalweni zamagugu omndeni nesizwe ngokwenyama, ngokwengqondo nangokomphefumulo. Kuzovela nokuthi kungani aboMdabu besazisa kangaka isibaya njengenqaba nenqolobane yobubona.

2.1 ISINGENISO

Imfuyo inendawo lapho igcinwa khona. Kule ndawo yilapho igcineka khona iphephile, ikakhulukazi ngezikhathi zobusuku. Leyo ndawo ibizwa ngokuthi isibaya.

2.1.1 SIYINI ISIBAYA ?

Isibaya siyinsika yomuzi. Yisibaya esikhombisa odlulayo ukuthi umuzi ungowomnumzane. Esibayeni yilapho kunqwabelene khona amagugu omndeni. Isibaya siyingolobane yala magugu. Uma sibheka isibaya ngokwenkolo, siyithempeli leSintu.

Isibaya sakhiwa phakathi nenxuluma ngokugxunyekwa kwezigxobo nokuphicwa ngezintungo sibe yindilinga. Isibaya ngokwempilo nangokwesobala lenyama sihlala imfuyo yekhaya.

2.1.2 IZINHLOBO EZAHLUKENE ZEZIBAYA

Izibaya zakhiwa ngendlela eyahlukene. Ngeke usithole isibaya sezinkomo sakhiwe safana nesezingulube. Lokho kwenziwa ukwahluka kwendlela lezi zilwane eziphila ngayo.

2.1.2.1 ISIBAYA SEZINKOMO

Lesi sibaya yiso esiqukethe isithunzi somnumzane.

Sakhiwa ngokumbela izigxobo zibe yindilinga. Isango liba nezimpundu ezimbili. Izimpundu zisiza ukugaxa imigoqo okuvalelwa ngayo izinkomo ebusuku. Izibonda zisiza lapho kuboshwa inkomo esuke izohlatshwa. Inkomo isuke iboshelwa ukungadlubulundi uma isihlatshwa. Kodwa kweminye imizi noma imicimbi, inkomo ayikhulekwa. Ihlatshwa enxebeni elisesiphangeni.

Isango lesibaya livalwa ngemigoqo. Le migoqo yiyo okuvinjwa ngayo esangweni lenxuluma lapho kugcagcwa. Lokhu kwenzelwa ukuba umlobokazi athi yena efohla ngesikhala, umthimba ulinde kuze kususwe imigoqo esangweni. Uma umthimba weqe imigoqo uyahlawuliswa.

Ngaphambi kwesango lesibaya kunendawo okuthiwa inkotha. Enkotha yilapho umnumzane eziphumulela khona, aninge ngoyisemkhulu. Umnumzane uma khona enkotha ahlole isibaya sakhe.

Abantu bema enkotha uma bebuka inhloko yomndeni ishisa impepho esibayeni uma kuzohlatshwa.

2.1.2.2 ISIBAYA SAMANKONYANE

Phakathi esibayeni sezinkomo kukhona isibaya samankonyane. Sona sakhiwe saba yigumbi eceleni. Naso belu sinesango eliphumela esibayeni sezinkomo. Abafana baqala ngokuvulela izinkomo bese begcina ngamankonyane. Amankonyane angatshotsha ukuncela singakashayi isikhathi senhlazane, uma engakhishwa kuqala.

2.1.2.3 ISIBAYA SEMIVEMVE

Lesi sibaya saziwa ngokuthi yithombe. Ngenxa yokusabela izimvula namakhaza, imivemve ilala kulesi sibaya. Ithombe lakhiwa phakathi eqhugwaneni. Kuthathwa umquba esibayeni sezinkomo ufakwe endlini, esililini sabesilisa. Imfuyo phela yingcebo yomnumzane. Kushayelelwa isikhonkwane, umvemve ukhulekwe enqineni ngesisinga.

2.1.2.4 ISIBAYA SEZIMBUZI NEZIMVU

Lesi sibaya sakhiwa ngokuphica izintungo ezigxotsheni. Izintungo ziyasondelana ukuze zingafohli izimbuzi nezimvu. Abanye abanumzane batshala izihlahla phakathi kulesi sibaya. Ngalokhu benzela ukuthi izimbuzi zikhosele uma izulu lina.

Amaqabunga alezi zihlahla, asiza izimbuzi nezimvu ukuthi zidle, zingajahi ukuyokona emasimini. La maqabunga abuye abe ngumkhumiso. Amaqabunga ayaselapha isisu sembuze ikakhulukazi ngezikhathi zesomiso. Phela kungalesi sikhathi lapho uthola izimbuzi zidla inhlabathi ngenxa yokuzama ukunquntula utshani.

2.1.2.5 ISIBAYA SEZINGULUBE

Lesi sibaya saziwa ngokuthi igoqo. Sahluke kakhulu kwezinye. Lesi sibaya yiso sodwa esakhiwa kude nekhaya ngenxa yephunga elibi. Sakhiwa ngemigoqo sehlukane amagumbi amabili. Igumbi lokuqala kulapho izingulube zidlela khona. Kuleli gumbi kukhona izitsha ezinkulu zokudlela.

Igumbi lesibili kulapho zidlala, zifosha khona. Kuleli gumbi kumanzi futhi kunodaka. Lolu daka lwenziwa yizo izingulube. Amanzi nokudla kwazo, kugcina sekuhlangene nodaka. Lolu daka luyaxoveka luze luphumele egumbini lokufosha. Lolu daka luze luphumele ngaphandle kwesibaya. Emaphethelelweni esibaya yilapho zilala khona.

Ingulube iyisilwane esibalulekile ngenxa yamafutha ayo. Amafutha engulube avimba izifo ezilethwa ngobukhunkuli. Uma ugcobe la mafutha azikungeni izifo. Okubalulekile ngala mafutha akafakwa usawoti. Usawoti uyawabulala amandla amafutha. Amafutha nosawoti kokubili kunamandla, ngakho-ke kugcina sekulwe kodwa bese kuphelelwa amandla. Usawoti phela unamandla okulwa nemimoya emibi. Nesithunzi sesipoki uma sibonakala sithelwa ngosawoti.

2.1.2.6 ISIBAYA SEZINKUKHU

Lolu uhlobo lwesibaya olwakhiwa ekupheleni kwegceke. Sakhiwa ngokubaza iziqu zemithi emikhulu yenziwe izicaba. Le mithi ishayelelwa ezigxotsheni ithothane kungasali sikhala. Kuvulwa isikhala esincane sokungena esivalwa ngesicabha. Lona ngumnyango wokungena uma kukhona okudingayo. Kuvulwa izimbotshana ezincane zokungena umoya.

Ngaphakathi kubekwa izidleke zokuzalela izikhukhukazi. Lezi zidleke zakhiwa ngokweluka inkatha yotshani. Le nkatha ifakwa ezimbengeni ezindala bese zilengiswa

phezulu. Zibekwa phezulu ukuze kungafinyeleli izinja kanye nobhozo behlathi. Ubhozo yisilwane esidla izinkukhu.

Kukhona izintungo ezishayelelwa ziphambane ngaphakathi. Lezi zintungo ezokulala izinkukhu. Phansi kukhona imicengezi yamanzi laphe ziphuza khona izinkukhu ngesikhathi zigangathekile.

3.1 ISINGENISO

Umuzi wakhiwa ngokuthi kube khona uSokhaya, inkosikazi kanye nabantwana.

USokhaya nguye oyinhloko yomuzi. Zonke izinto ezenziwayo zithathiselwa kuye. Unkosikazi yena uyisandla sokulekelela uSokhaya ezinkingeni abahlangabezana nazo empilweni yabo.

Ukukhulisa abantwana ngendlela eyakhayo yikona okudingekayo kuSokhaya nonkosikazi wakhe. Yibona abayisibonelo kubantwana uma bekhula. Ukuphunga indlala kubhekelwa ngumnumzane emzini wakhe. Abantwana akufanele balambe ekhona uyise.

3.1.1 ISIBAYA SOMNUMZANE

Umnumzane nguye umninisibaya. Umninimuzi nguye olawulayo ngokumele kwenziwe esibayeni sakhe. Umnumzane uyinkombandlela emadodaneni akhulayo. Ngesibaya nje sodwa, umnumzane angagcina eseyisibonda sendawo. Zonke izindaba, izinkulumo, izingxabano, zixazululwa yisibonda.

3.1.2 IZINTO EZENZELWA ESIBAYENI

Ziningi izinto ezenzelwa esibayeni. Kukhona izinhloso ezithile eziyongiwe ngokuzenzela esibayeni.

3.1.2.1 UKUSENGA

Lona ngumsebenzi wabafana. Izinkomo zisenggelwa esibayeni. Inkomazi iboshelwa epalini ngezimpondo. Imilenze yangemuva yona iboshelwa ndawonye ngesiphandolo.

Umfana osengayo akalokothi asenge ehlezi esigqikini. Kepha uyaqoshama. Ithunga ulifaka phakathi kwemilenze. Zimfunda kuphela ezibanjelwa ithunga uma zisenga.

Ukuqoshama komfana kumqeqeshela ukubhekana ngqo nekusasa. Ikusasa lakhe liyikho ukuqoshama cisho impilo yakhe

yonke. Ingani phela usazogqoshama eqobela izinsizwa inyama. Nebutho ngokunjalo impi liyilinda futhi liyisinge liqosheme. Umfana osengayo kufanele akhaliphe. Uma inkomazi ilugodla ubisi, udedela inkonyane incele ukuze yehlise, bese iphindwa umphehlu. Umfana akalokothi ayigqogqe inkomazi ngisho ngabe iyisigqala kanjani. Uyazi umfana ukuthi inkomazi iyangxengxwa ukuze yehlise. Lokhu kumqeqeshela ngisho izimo ezinjani zangomuso ukuthi umuntu ungabomphoqa, kepha abomncenga, umbonise ngendlela.

3.1.2.2 UKUNCAMISA INDODAKAZI

Intombazane ezogcagca ihlala emgonqweni isonto lonke. Le ntombazane yemboza imvakazi bese ihlala emgonqweni. Emgonqweni yilapho intombazane ifunda khona ukuzotha nokuhlonipha. Ukwemboza kuwuphawu lwenhlonipho. Le mvakazi kuba itshali. Liyahlonishwa leli tshali, alembathwa yinoma yimuphi umuntu. Emgonqweni kusuke kugiya izinzalabantu. Ngalesi sikhathi zisuke ziyala intombi ezogcagca. Emgonqweni awubangwa umsindo. Lo

Ngosuku lokuncamisa indodakazi, uyise uyihola ngengalo aze ayongena esibayeni. Esibayeni yilapho umninimuzi eshisa khona impepho. Umnumzane umfica esethi: "Nina bakoMnguni, Yeyeye ! Nansi indodakazi yami futhi okungeyenu. Ngiyiletha ezandleni zenu ukuba nihambe nayo. Isiyaphuma kulo muzi. Ayiphumi kabi kepha iphuma kahle ngoba isiyokwenda. Sicela niyehlisele izinhlanhla phambili, iwuvuse umuzi womnumzane."

Ngalesi sikhathi indodakazi noyise basuke bezungeza isibaya, ekuseni kusempondozankomo. Uyise usuke eseyiyala okokugcina eyitshela nokuthi ingabheki emuva. Ngokungabheki emuva ogcagcayo ufundiswa ukubekezela angehlulwa umendo. Uma eqabuke wabheka emuva, useyohlala njalo phathaphatha, usehambela kubo. Umlobokazi ongapheli kubo akathandeki. Phela kwabasemzini kuba nenkolelo yokuthi uhleba ngabo kubo. Nempela uma esemuningi kubo, angaze aphunyuke akhulume nezimfihlo zabo nomyeni. Lokhu kungadala ukungezwani kwabaganiselene. Konke lokhu kungenxa yokubheka emuva adelele iziyalo.

1.1.2.3 KUHLATSHIWE

Uma umnumzane ezohlaba, wonke umcimbi uwulungiselela esibayeni. Inkomo ishiselwa impepho esibayeni, ihlatshelwe khona, ihlinzwe, ize ibuye iphekelwe khona. Izitho zenyama zehlukaniselwa khona esibayeni.

Ibandla liyidlela khona esibayeni inyama yalo. Emva kokubusa kwalo liyagiya. Izinsizwa zigiya seliyoshona. Lokhu kwenziwa ukuthi abangasekho bayezwana namathunzi. Ngalesi sikhathi basuke sebegqene bonke, izinzalabantu nezindalabantu. Ngokuqoqana kwabo basuke bezobusa ndawonye nabasadla anhlamvana. Impumelelo yomcimbi ibonakala lapho sekujatshulwa, kuhlekwa, kubangwa nomsindo wokuhlabelela nokugiya. Leyo mvunge nokuviliyela kuyiphunga elingaconsi phansi kwabangasekho.

1.1.2.4 UKUNAKEKELWA KWESIBAYA

Kuyenzeka umnumzane axoshiswe ngenkomo. Ukuxoshisa kwenziwa uma umuntu ehlabene ngento ethize. Uma umuntu ekhombise ubugxhawe obuthize uyaxoshiswa. Lobu bugxhawe kungaba obokuhlabana lapho kuphunywe ingina. Ingina iphunywa izinsizwa ngenhloso yokuyozingela.

Inkosi iyayikhipha ingqina ngenjongo yokuthola imvunulo ezilwaneni zasendle njengezimpaphe nezikhumba. Iphisi elihlabane ngengwe noma ngebhubesi lixoshiswa ngenkomo. Le nkomo ayihlangani nomhlambi womnumzane ingenzelwe amakhathakhatha.

Ithi ingafika le nkomo ingeniswe esibayeni, ithelwe ngomquba emqolo, kusuka ekhanda kuye eshobeni. Umnumzane uyisika uphawu lwezinkomo zakhe. Usuke engagedile uma engayikhumisanga izintelezi zakwakhe abuye ayishungisele.

Umnumzane onesibaya akalali aze avuke emini kodwa uvuka kusempondozankomo ayohlola isibaya. Ngokuvuka kangaka umnumzane wenzela ukuthi kuyasa useqedile ukuzinyanga izinkomo zakhe. Izintelezi zidinga ukwenziwa ngomnyama ukuze zenganywe izithutha zekhaya.

Xala, (1991:80) Uthi:

Iziko lemfuyo lakhiwa esibayeni ngaphakathi ngasesangweni. Umnumzane usethatha ikhekheba lezinyosi noma isidleke khona ezokushungisa. Sekothi uma seliyozilahla kunina, sezibuya emadlelweni umnumzane ashungise ikhekheba lezinyosi noma isidleke. Ziyangena nje izinkomo esangweni kuyathunga. Zihogele, zege, zedlule. Phela umnumzane loku wenzela ukuthi impahla imchume abe nochibidclo lukabhisi. Unele ungalotha umthungiso bese ethatha umlotha ewugqiba khona esibayeni wakhe iziko. Kanjalo noma efuna imfuyo yakhe izimuke, inonophale, icwebenzele, ushisa isikhumba sebululu, enze umthungiso agqibe umlotha. Kulolu hlobo lweziko kuphekwa imfuyo ukuba ichume, ikhuluphale.

Msimang, (1975:44) uthi,

Okunye okubalulekile ukuba kuthi lapho kukhala umkhonya ebusuku, abafana baphume namathunga bawashaye ezimpundwini zesibaya ngoba uma bengenazanga njalo umkhonya uzozincela izinkomazi zishelwe ubisi, futhi zidabuke imibele.

Umnumzane ongakuqikeleli lokhu ugcina engenasibaya.

3.1.2.5 KUZALA INKOMO

Inkomo ithi ingabonakala ukuthi iyazala bese ibhekwa ngelibanzi ize izale. Kusuke kugadwe umhlapho. Umhlapho uyinyama ephuma ekugcineni, umvemve usuphumile. Yiwo ongumzanyana wenkomo. Umhlapho ulengiswa esibayeni uze uziphelele.

Uma inkomo ingabhekwanga ngesikhathi izala kuyenzeka iwudle umhlapho. Kuyingozi ukudliwa komhlapho ngoba inkomo iyaphunza ngokulandelayo. Ukuphunza ukuzalwa komvemve kungesikhathi bese uyafa.

Kuyenzeka umhlapho utholwe umuntu ohlakaniphile. Lo muntu angawulumba umhlapho. Umphumela walokhu kungaba ukubhubha kwesibaya somnumzane.

3.1.2.6 IMBELEKO YOMNTWANA

Imbeleko yenziwa ngokuhlaba imbuzi. Kule mbuzi kusikwa isiphandla sifakwe umntwana. Lokhu kwenziwa ngosiko lakubo komntwana.

Msimang, (1975:52) uthi:

: Kolunye uhlobo usiko lwakhona kuba ukuklekla, kokunye kube ukudebeza, kokunye umntwana unikwa inyama ethile elusiko lohlobo lwakubo ayidle esibayeni.

Makhanya, (1996) uthi:

Ukungeniswa komntwana esibayeni kungukumbethelela nokumnika uphawu lomndeni. Umntwana ushiselwa impepho khona esibayeni ukuze amakhehla ambheke, futhi amehlisele izinhlanhla.

Uma umntwana engenzelwanga imbeleko, usuke engaxhumene nomndeni. Kukhona ingozi yokuthi kungalula nokuvelelwa umshophi womkhuhlane oyisimilamongo.

3.1.2.7 OWESIFAZANE ONGATHOLI ABANTWANA

Kungumsebenzi kaSokhaya ukubheka isibaya. Inxuluma imbala liyisibaya somnumzane.

Uma umlobokazi esegcagcile, usuke esebhekwe ngabomvu ukuthi athole umntwana emzini. Ngokuhamba kwesikhathi

kungasoleki lutho, kuyaqalwa kubhekwe ngamanye amehlo. Kungalesi sikhathi lapho kubhekeke ukuba umnumzane enze umsebenzi wakhe. Izinzalabantu zithi zingambikela lo mhlola agale naye abuke ngelinye.

Umunumzane nguye ohlela usuku lokwenza umsebenzi wokukhuluma namathongo. Ngalolu suku umlobokazi uvuka kusempondozankomo aholwe nguyisezala baqonde esibayeni. Izalukazi zilandela ngemuva. Izinzalabantu ziguqa ngaphandle kwesibaya, enzansi naso. Uyisezala uqonda ngqo esibayeni, angene nomalokazane wakwakhe. Bobabili bazungeza isibaya, uyisezala ehamba ekhuluma. Ngalesi sikhathi usuke ekhuluma nabangasekho abuye abuze nemibuzo. Umunumzane umuzwa esethi, "Ngenzenjani? Aphume impela umlobokazi? Izinkomo zami? Bazothini abalingani bami?" Lokhu kwenza kufuze lapho indodakazi ikhishwa kubo, iholwa nguyise, iqonde khona esibayeni.

1.1.2.8 UKUCOLWA KWETWASA

Ithwasa liphelezela amanye uma livuma idlozi. Ngesikhathi sokugida amathwasa aqala agidele endlini agcine esibayeni. Amathwasa asuke ephethe umkhonto nezinkamba zemithi. Izinkamba azichitha esibayeni kuthi umkhonto ahambe nawo.

Ngokuchitha izinkamba esibayeni amathwasa asuke ecela izinhlanhla emakhehleni. Umkhonto kusuke kungowokugwaza izifo zabantu. Ngokwenza lokhu ithwasa lisuke linxusa izinhlanhla nokwelapha ngempumelelo. Umkhonto uhlala emsamo kubo kwethwasa.

Inkomo yedlozi ishunqiselwa ngempepho esibayeni. Amathwasa ayiphulula ngamashoba enzele ukuthi idlozi lichume. Inkomo ithi ingahlatshwa, ithwasa liphuze igazi enxebeni khona belu esibayeni.

Ithwasa elinomuntu elihleka naye, akulungi lutho uma lingenzelwanga umcimbi wokulihlanganisa nalowo muntu. Ngelanga lalo mcimbi kuhlatshwa imbuzi kubo kwethwasa. Uma lishadile wenzelwa emzini walo. Laba bantu bobabili baya esibayeni, benzelwe umcimbi wabo khona.

Imbuzi iyahlinzwa ikhishwe izitho zangaphakathi njengesibindi, iphaphu nomswani. Lezi zitho zihlanganiswa nomuthi odliwa yithwasa. Le ngxubevange ishiselwa odengezini bese bencinda khona esibayeni. Bathi bangancinda, bashunqiselwe impepho khona esibayeni. Emva kwalokho baphuma esibayeni ngejubane bayobamba

umjanjatho ophakathi nendawo endlini yethwasa. Lokhu kwenzelwa ukuthi ingaphuphi imithi yethwasa emva kokuhlangana kwabo.

3.1.2.9 ISIGCAWU SOMNDENI

Wonke umndeni unezindaba zawo. Kuyenzeka kube ngezithokozisayo ezinye kube yizingxabano. Uma kuyizingxabano zisuke zidinga ukuxazululwa. Udaba lubhungwa endlini kanti uma singatholakali isixazululo, ludluliselwa esibayeni. USokhaya usuke eseyoncenga amathongo ukuba alekelele, aphunge ulaka.

Kuyenzeka ludlange ulaka kwabaxabene. USokhaya nguye olungiselela ukuthi bathelelane amanzi. Abantu abaxabene bathelelana amanzi ngokuhlala ndawonye. Kubakhona umancishana wotshwala namanzi anohlamvu lobuhlalu olumhlophe. Loluhlamvu lumumethe uthando.

Abaxabene bahlula imfibinga ngokubaxabanisile. Emva kwalokho bafika esiphethweni ngokuxolelana. Isalukazi sasekhaya siyabagezisa, omunye ageze omunye emanzini anohlamvu. Isalukazi siyaluthatha uhlamvu lobuhlalu.

Amanzi abageze kuwo achithwa esibayeni. Esibayeni kukhona izithutha zekhaya, uxolo lusuke selwethulwa kubo. Ngaphambi kokuvallelisana bayaxhawulana baphuze ndawonye kumancishana.

Uma kukhona othe uxolile ebe ebambe igqubu, ubonakala ngombala. Lowo uba neshwa angalungelwa lutho, aze acabange ukuthi ubulewe kanti nguyi ozibulele. Kwesinye isikhathi laba bantu baze baphuze, badle ndawonye. Lowo okhohlisile usezogula isithokothezi, angalapheki, mhlawumbe kuze kumenele. Lokhu kubizwa ngokuthi "ukudla idlakubi."

3.1.2.10 IMBEWU EVUNIWE

Imbewu evuniwe igcinwa esibayeni. Kumbiwa umgodi esibayeni. Lo mgodi umbiwa abesilisa. Lo mgodi uba nomlomo omncane olingene ukungena komuntu. Lo mgodi uyagudulwa usindwe kahle. Ummbila ufakwa kulo mgodi qede kusitshekelwe ngetshe elikhulu. Umlomo womgodi usindwa ngobulongwe ukuze ingangeni imvula. Lo mgodi ubizwa ngokuthi "umgodi wesangcobe."

3.1.2.11 ITHUNA LOMNUMZANE

Ngokwesiko leSintu umnumzane ungcwatshwa esibayeni noma ngenhla kwesibaya. Esibayeni yilapho kulele khona amakhehla angoyisemkhulu. Ukulala komnumzane esibayeni kusuke kuyisibethelelo emfuyweni yakhe. Nguye umnumzane oneso elibanzi esibayeni, esaphila noma engasekho.

4.1 ISINGENISO

Kukhona izinto okufanele zingalokothwa zenzelwe esibayeni. Kunezizathu ezithile ezidala zingenzelwa esibayeni. Uma kungenzeka iphutha zenzelwe khona kungakhuzwa umhlola namashwa eze elandelana.

4.1.1. IZINTO EZINGELOKOTHE ZENZELWE ESIBAYENI

4.1.1.1 ABESIFAZANE

Isaga sesiZulu sithi: Ihlonipha nalapho ingey'ikwendela khona. Lesi saga sigondene nomuntu wesifazane ngoba akavumelekile ukungena kunoma yisiphi isibaya. Kuyenzeka athi ekade engena esibayeni salapho, agcine esegane khona. Lokhu kumenzela igama elibi emzini okade egcaluza enyathela ngisho amadlozi kuwo.

Owesifazane angangena esibayeni sakwabo. Lokhu kulinganiselwe isikhathi ngoba kukhona isikhathi sokukhula, lapho engabe esangena uma esezinsukwini zakhe. Phela ukungena kwakhe kungabhubhisa imfuyo noma kushise ubisi emabeleni ezinsengwakazi. Ngalesi sikhathi lona wesifazane usuke engahlanzekile, usuke enomnyama.

4.1.1.2 UMLOBOKAZI

Umuzi womnumzane uyahlonishwa. Umlobokazi akachachazi nje noma kuphi. Umlobokazi ungena kanye esibayeni mhla eshada angaphinde angene aze angeniswe ngokwesiko. Noma efuna ubulongwe umlobokazi uthumela izingane.

Umlobokazi angelokothe agulukudele esibayeni ngoba kulele okhokho bomyeni wakhe. Umlobokazi kufanele alinde uyisezala amngenisa ngokwesiko.

Ngalolu suku umlobokazi ugaya utshwala. Uyisezala usezohlala enhla nesibaya abheke esangweni. Usuke ebheke laphe kulele khona oyise ukuze akhulume ebabhekile. Umlobokazi ubeka ukhamba phambi kukayisezala, bese esusa ubuthi, amnike aphuze. Uyisezala uthi angaphuza bese ethi, "Sengikungenisile-ke esibayeni mntanami: Usuyongena njalo, ungaqhuzuki. Ngifuna ungahlupheki ulinde izingane kanti kokunye ziyodlala kude emathafeni." Usezohamba-ke umlobokazi ashiye uyisezala ephuza. Lobu tshwala obokuncenga izidalwa zekhaya ukuthi zimemukele umlobokazi. Utshwala bungumxhumanisi, nokudla kwabangasekho nabaphilayo. Ngokubagayela umlobokazi udala ubudlelwano phakathi kwakhe nezidalwa zekhaya.

Uma engangena umlobokazi engangeniswanga, angaba neshwa, awe, nethambo nje lingephuka ngenxa yolaka.

4.1.1.3 UMDLEZANE

Isibaya siyindawo efanele igcinwe ngokomthetho wesiko leSintu nangenhlanzeko. Imfuyo kufanele igcineke iphephile emashweni ngenxa yobudedengu.

Umdlezane akangeni esibayeni. Kufanele alinde kuze kuphele izinyanga eziyisithupha kuqine nomntwana. Umdlezane usuke enomnyama futhi engahlanzekile. Uma engangena esibayeni imfuyo ingaba ntekenteke nonondlini baphenduke izigqala.

4.1.1.4 INTOMBI

Njengoba kuvelile ku 4.1.1.1, intombi esezinsukwini zayo ayingeni esibayeni. Uma intombi ikulesi simo ithumela izingane zakwabo ukukha ubulongwe esibayeni. Angiyiphathi eyesibaya sakomunye umuzi.

Ngesiko lesiZulu ubuntombi buyisigaba esihlonishwa kakhulu. Intombi kufanele izinakekele igcine ubuntombi bayo ilekelelwa nangabazali bayo.

Kungumsebenzi wabazali ukuyala intombi yabo ngendlela yokuziphatha. Ubudedengu babazali buvela obala lapho usuthola intombi yakwabo izichachazela nje esibayeni. Ukungahloniphi isibaya sakwabo, yikho okwenza ize ingazihloniphi nezakweminye imizi.

4.1.1.5 ABESILISA

Isibaya siyindawo yezinsizwa kepha noma kunjalo akuzona zonke ezingena esibayeni.

4.1.1.5.1 UMKHWENYANA

Umkhwenyana akangeni esibayeni sasekhweni. Lokhu kuyenzeka futhi kuyisiko. Kephala umukhwe wakhe unalo ilungelo lokumngenisa. Ukungenisa umkhwenyana esibayeni kwenziwa emva kokuganwa kwakhe. Uma amalobolo esephelele usengangeniswa.

Kwesinye isikhathi ungeniswa esegcagcile. Ngaleli langa umkhwenyana uyahlatshiswa. Kuhlathiswa imbuzi umkhwenyana athelwe ngenyongo. Umukhwe ushisa impepho athi, "Mkhwenyana, ngiyakukhulula lapha ekhaya, usungangena yonke indawo, ujabule lapho kunanyiwe, usenge ngisho esibayeni."

4.1.1.5.2 UMLINGANI

Njengoba kuvelile ku 4.1.1.4.1 nomlingani uyahlatshiswa ukuze akhululeke ukungena esibayeni. Injongo yokulobolelana ukuhlanganisa imindeni esuke ingazani futhi ingahlobene.

5.1. ISINGENISO

Sekuvelile ukuthi umnumzane nguye obhekele inhlalakahle emndenini. Kanjalo nenkosi yiyo ephethe isizwe. Zonke izinkinga zesizwe sixazululwa yinkosi.

5.1.1 ISIBAYA SENKOSI

5.1.1.1 SIYINI ISIBAYA SENKOSI ?

Isibaya senkosi siyingqolobane yokunqwabela wonke amagugu namathemba esizwe. Lesi sibaya siyisigcawu samabutho. Esibayeni yilapho amabutho edla futhi aphuze khona. Yilapho amabutho ebusa, ahube aze agiye khona. Izimbizo zibuthanela khona noma enkundleni zixoxe ngobulanda besizwe. Imikhosi yesizwe igujwa khona esibayeni. Isibaya yiso esingu mgogodla wesizwe. Ikusasa lesizwe lilele esibayeni. Ingani phela esibayeni kuzinze amathonga esizwe.

5.1.2 IZINTO EZENZELWA ESIBAYENI SENKOSI

Kukhona izinto ezenzelwa esibayeni sakoMkhulu. Lezi zinto zisuke zethulwa edlozini ukuze lizengamele.

5.1.2.1 UKUBEKWA KWENKOSI

Inkosi ibekelwa esibayeni sakoMkhulu. Isizwe sisuke sizokwethula inkosi yaso emakhosini asalala, angoyisemkhulu. Ngalesi senzo inkosi isuke icela isandla esinzulu sokuhola isizwe. Inkosi ebekwe ngale ndlela ibusa ngobuhlakani.

Kuyenzeka inkosi ingabekwa ngale ndlela. Enye inkosi ibekelwa entabeni ethize yenganywe amanye amakhosi aphilayo. Uma inkosi ingangenanga esibayeni, izinto zayo azihambi kahle futhi umbuso wayo uyawa ngokuphazima kweso.

5.1.1.2.2 UMKHOSI WOKWESHWAMA

Lo mkhosi ubuye waziwe ngokuthi ukunyathela uselwa. Mkhulu lo mkhosi futhi ugujwa minyaka yonke ekungeneni kwekwindla.

Ukweshwama kusho ukugala ngqa ukudla ukudla okusha. Kungumthetho weSintu ukuthi abantu bangalokothi badle ukudla okusha inkosi ingakakudli.

Kukhona ishwamo elincane nelikhulu. Ishwamo elincane inkosi isuke ishwama nomndeni wayo kanye nomakhelwane bayo. Ishwamo elikhulu inkosi isuke ishwama nesizwe sayo sonke.

Ngelanga lalo mkhosi kuthathwa uselwa lubekwe phambi kwendlu yenkosi ilunyathele. Ngalokhu kulunyathela yenzela ukuziqinisa. Uselwa lufana namaselwa, aluvuthwa, luvuthwa kuphela uma luphekwa ngamakhosi. Lolu selwa alungeni endlini yomuntukazane. Uma lungenile abakulowo muzi bayafeketha.

Inyanga yaseNdlunkulu ihlanganisa uselwa, izintelezi kanye nazo zonke izinhlobo zokudla okusha. Lokhu kudla kuxutshwa namanzi eziziba ezesabekayo. Isiziba siyesabeka, ngakho-ke nenkosi isuke izofana naso ngokwesabeka. Uselwa luyaphekwa iludle inkosi namabutho ayo.

Utshwala obuphuzwa ngalolu suku bufika nabesifazane bawo wonke amagumbi ezwe lenkosi. Lobu tshwala abuthwalwa ngezinkamba kepha ngezigubhu nezichumo ukuze banele izinkumbi zezinsizwa zesizwe.

Amabutho ayahlala alinde inkosi kuthi ngakusasa aphilaze ngezintelezi ezinhlobonhlobo. Esibayeni kukhona igumbi lokugezela inkosi ngalolu suku. Amanzi egeze ngawo inkosi achithwa esibayeni. Lokhu kuyisibethelelo sokuthi inkosi ibuse ngobuchule isizwa idlozi noma amadlozi.

5.1.2.2 UKUBULALA INKUNZI

Inkunzi le ikhethwa kwezimnyama zayo imisebenzi efana nalo. Lezi zinkunzi zihlukaniswa nonina zisengamathole. Okubalulekile ngazo azidibani nezinsikazi. Lokhu kwenzelwa ukuthi kube inkunzi emsulwa, ukuze namabutho angakhazwa umnyama.

Izintelezi ezingomathithibala, omalala, ichelwa ngazo ukuze kuthithibale izitha. Uma isibulawa ayigwazwa ngomkhonto kepha ibanjwa ngamabutho ngezandla ayephule intamo. Inyongo yayo ithelwa embizeni yentelezi ezochela amabutho. Inyama yayo iyabengwa ihuqwe ngemithi ebabayo. Kwenzelwa ukuthi amabutho aqine abe nesibindi kanye nesithunzi. Isikhumba senkunzi sendlalwa esihlalweni senkosi.

Uselwa luyaphekwa luhlanganiswe nezintelezi. Inkosi incindela odengezini bese idla iqatha, ilimfimfithe bese

iyalilahla. Inkosi iphonsa imibengo phezulu amabutho ayinqake nawo ayimfimfithe ayilahle. Uma kwenzekile bathi bayawungaka wawa awube usacoshwa. Imbongi imemeza kakhulu ithi: Useludlile okaNdaba uselwa ngakho izwe selingashwama." Amabutho aphenhula athi: "Bayede! Uyizulu!"

5.1.2.3 IMBIZO YAMABUTHO

Inkosi ebusa ngobuhlakani ayihlali nje ininge ngesizwe sayo iyodwa kodwa ibiza izimbizo. Lezi zimbizo yizo eziyihlanganisa nesizwe sayo. Kulezi mbizo kusuke kuzobhungwa ngobulanda besizwe. Amabutho esizwe yiwo ayiso elibanzi lenkosi. Amabutho yiwo aqaphe ubunzima inkosi ehlangabezana nabo.

Kuyenzeka amabutho aphume inqina njengoba kuvelile ku 3.1.2.4 . Inqina kuyenzeka kube ileyo yokuzizingelela nje, kanti kokunye kuba ekhishwe yinkosi ngenjongo yokuthola imvunulo.

Kuyenzeka kusoleke imingcele edliwe, eminye yeqiwe. Inkosi iyayibiza imbizo izobonisana nabaninimasimu. Ngalesi senzo iyaxazululeka ingqinamba yabangezwani.

Ukubekwa kwabantu nakho kudinga ukubizelwa amabutho endawo. Lokhu kwenzelwa ukuze abe nolwazi ngabakhele leyo nkosi. Zonke izimbizo lezi zibanjelwa esibayeni noma enkundleni.

5.1.2.4 UKUPHUMA KWAMABUTHO EYA EMPINI

Inkosi ithi ingezwa ngezinhlozi zayo ukuthi kukhona ukungezwani nabakhelene nayo, iqale ilale obenyoni. Inkosi iqoqa izithunywa zayo izithumele ebuthweni lesigaba esithile. Leli butho lifika lizinze endlunkulu. Lithi lingaphelela lishaye umqobo liye esibayeni. Esibayeni yilapho inkosi ifike ikhuleke koyisemkhulu. Inkosi isuke icela indlela enhle, namandla okungoba izitha. Phela ukungoba kwesizwe kwenganywe yidlozi.

Izintelezi zenzelwa khona esibayeni ngisho nokugcaba imbala. Ibutho liyachelwa kanye nezikhali zalo. Inyanga ichela ibutho ngezintelezi ezinhlobonhlobo.

Uma sekudlulisile izinsizwa zalelo butho ziqogelwa ebukhosini ziyokhipha intelezi. Inyanga iyaphinda futhi yelaphe izinsizwa ngokuziphalazisa, ziphalaze, zigqume. Lokhu kukhishwa kwintelezi kwenzelwa ukuthi uma sekudlule impi, lo muthi osegazini ungaphenduki umnyama ensizweni.

Uma ingakhishwanga le ntelezi, ziyabhodloka izinkakhayi kubantwana. Kwesinye isikhathi zidala nesigcwagcwa indlela yakhe yonke lowo owazidlayo.

5.1.2.5 UKUKHOTHAMA KWENKOSI

Inkosi ithi ingadunguzela, kuqoqane umndeni wayo kukhuzwe umhlola. Kushiswa impepho esibayeni kukhulunywe nedlozi. Uma inkosi idunguzela nje kancane, icelelwa ukusinda iphinde ihole isizwe. Uma sekubonakala ukuthi alikho ithemba lokusinda, icelelwa koyisemkhulu ukuthi bayihlangabeze futhi bayemukele.

Inkosi ithi ingakhothama kukhale amacilongo esifo. Kusukela lapho, kwenziwa amalungiselelo okutshalwa kwayo. Inkosi itshalwa esibayeni. Inkosi isongwa ngesikhumba senkomo ezilungisele yona isaphila. Kuyenzeka isongwe simanzi ngenxa yokukhothama ngozumo.

Emva kokutshalwa kwenkosi, amabutho adla izintelezi, aphalaze ekhipha igwebu lethunzi elimnyama asuke ekulo.

5.1.2.6 UMKHOSI WOMHLANGA

Lo mkhosi ungowokuvuselela ukuziphatha ezintombini zesizwe. Lo mkhosi wenziwa inkosi yoHlanga. Minyaka yonke uyagujwa lo mkhosi.

Inkosi ibiza zonke izintombi zesizwe sayo. Izintombi zisuke zizohambisa umhlanga enkosini yoHlanga. Ngalolu suku, inkosi, isuke isethubeni lokuziqokela indlovukazi yesizwe. Phela inkosi ayinqunyelwa inani lamakhosikazi, kuba sothandweni lwayo. Inkosi isuke ikhothama koyisemkhulu ukuze bayikhethele umfazi wempela.

Lo mcimbi wenzelwa esibayeni noma enkundleni yakoMkhulu. Isibaya sesizwe samaZulu yiseNyokeni, kwaZulu. ENyokeni yilapho kuzinze khona ithongo lonke lamakhosi akwaZulu ngokwelamana kwawo.

Ngalolu suku izintombi zihamba ngobunono, zilandelane zihambise umhlanga enkosini. Intombi ngayinye isuke iphethe umhlanga wayo. Izintombi zicathula kancane ziye ziyoguqa phambi kwenkosi, ziwubeke umhlanga ngenkulu inhlonipho le.

Ngalesi sikhathi inkosi isuke seyenganywe yithongo. Yilona eliyelekelela ekukhetheni umfazi. Umfazi okhethwe ngale ndlela akulula ukuba asibulale isizwe. Isizwe siyalulazeka ngokuziphatha okubi kwendlovukazi. Indlovukazi kufanele ibe yisibonelo esihle emakhosikazini esizwe. Kulo mkhosi kufundwa ukuhlonipha nokuzotha.

Umhlanga usuke uhanjiswa yizintombi. Intombi eziisolayo ngobuntombi bayo ayilokothi ihambise umhlanga. Phela umhlanga uqukethe uphawu lobumsulwa nokungaze uthintwe.

6.1 ISINGENISO

Ziningi izinto eziphumelelisa umuntu onesibaya. Ezinye zalezi zinto ziyadingeka cishe impilo yonke yomuntu.

6.1.1 IZINTO ZANSUKU ZONKE EZITHOLAKALA ESIBAYENI

6.1.1.1 UMQUBA

Umquba ungezinye zezinto ezisebenza kakhulu. Umquba uyasiza ukuvundisa isitshalo emasimini. Izitshalo eziningi zidinga umquba ukuze zikhule kahle.

Njengoba kuvelile ku 3.1.2.4, umquba uyasiza uma kukhona inkomo entsha esibayeni somnumzane. Umquba utholakala esibayeni, ngakho-ke umumethe idlozi lomndeni.

6.1.1.2 UBULONGWE

Ubulongwe bumumethe okhokho. Indlu okuthethwa kuyo idlozi kufanele kube esindwayo. Kukhona ukuxhumana phakathi kwesibaya nendlu. Okungenani umsamo mawusindwe uma kuyindlu engasindwa. Indawo yokushisa impepho umsamo, ngakho abaphansi mabanukelwe ubulongwe.

Ubulongwe buyikhambi kumuntu ophethwe yisisu. Lowo ophethwe yisisu uyabubhubhudla namanzi abuphuze siphele nya.

6.1.1.3 **AMALONGWE**

Amalongwe aseyibo ubulongwe kodwa osebuqinile futhi obusetshenziswa ngendlela ehlukile ebulongweni. Amalongwe ayasiza uma kubaswa umlilo njengezinkuni.

Amalongwe acabaywa esibayeni. Umnumzane ofuyile usuke esefake isandla esibanzi kumlobokazi. Ingani phela asikho isidingo sokuya emadlelweni kumlobokazi athi uyocabaya.

Amalongwe nawo angumshanguzo. Umuntu onofufunyane ushiselwa amalongwe ahogele intuthu yawo. Emva kokushiselwa uvuka qingqo. Phela amalongwe aqukethe ubudlozi besibaya.

6.1.1.4 **UBISI**

Ubisi luyisakhimzimba. Ubisi luyimpilo kumuntu ozinakekelayo nozihluphayo ngempilo yakhe. Umnumzane

ofuyile usuke enayo injongo yokuvikela umndeni wakhe enkemaneni.

Izinkomo zidinga ukunakekelwa ukuze zikhiqize ubisi. Lokhu sekuvelile ku 3.1.2.4 ukuthi izinkomo ziyashunqiselwa zichelwe nangezintelezi ukuze singapheli isibaya. Izinkomo ezishunqiselwayo ziwakhuza phezulu amathunga futhi ziyanonophala.

Ubisi lwakha ubudlelwano phakathi komzali nengane. Ingane ikhula inothando lukanina olwakheka ngenkathi incela. Abantu nabo banobudlelwano nezinkomo ngoba bakleza kuzo.

Ubisi lwenkomo lungumshanguzo owelaphayo. Uma ingane isuswe ebeleni, ichathwa ngesiqunga nobisi ukuze kukhishwe izintanjana eziluhlaza esiswini, ezingakhubaza impilo yomntwana.

Kuyenzeka umuntu ngokunganaki aphuze noma adle into enobuthi. Ubisi luyasiza ngokuba uluphuze. Phela kuthiwa luyapholisa ngaphakathi lubulale nobuthi.

Abantwana abancane bavama ukuhlushwa amehlo, kwesinye isikhathi aze avaleke. Ubisi luyasiza uma uluconsisela emehlweni. Ngisho uxhoshiwe siyaphuma isibi. Ubisi luyisibulali magciwane.

6.1.1.5 IZINTO EZAKHIWE NGESIKHUMBA

Isikhumba siyimvunulo yeSintu kusukela enganeni engakazalwa kuze kufike engcwabeni.

Ngenxa yokubaluleka kwesikhumba, sithola umnumzane eqala ukuthanda umbala wenkomo isaphila. Umnumzane usuke ethanda ukusika imvunulo yakhe njengebheshu nesihlangu.

Kwesinye isikhathi usuke ezozilungisela isikhumba ayovunula ngaso uma kwenzeka eficwa ukufa. Lokhu kuzilungiselela, kuyinto enhle ukuze angangeni eshweni lokusongwa ngesikhumba simanzi. Phela uma esongwa simanzi kukhomba ukuthi uzumekile nje engakazilungiseli.

Isikhumba siyimpahla yasendlini. Isikhumba sihlala futhi silale kuso. Umuzi ongenaso isikhumba ukhombisa ukuthi akuhlatshwa kuwo.

6.1.1.5.1 IBHESHU

Ibheshu lisikwa esikhumbeni esihle futhi esishukwe ngobunono. Imvanisa kuba yisikhumba senkonyane. Umbala webheshu kuba yilowo wekhethelo. Phela umnikazi usuke efuna ukuziqhenya kahle lapho isimlandela inkomo yakwabo emas'evutshiwe. Ingani phela kusuke sekwenzeka indida ngoba le nkomo usuke ekade eyiqhuba isadla anhlamvana. Manje sekuyithuba layo ukuthi imqhube.

Ummumzane ozithandayo usika ibheshu elinombala ogqamile futhi ufane nesinene. Uma ibheshu linco nesinene sibenjalo. Ibheshu libhincwa ngemuva kanti isinene sona sihloniphisa umuzi womnumzane.

6.1.1.5.2 ISIHLANGU

Ummumzane usuke engaphelele emvunulweni yakhe uma engasiphethe isihlangu. Isihlangu ngelinye sithi Yihawu. Isihlangu njengebheshu naso sisikwa esikhumbeni esihle. Isihlangu sigcinwa ngobunono endaweni egondile ukuze singagobi.

Emicimbini eminingi siyaphathwa isihlangu. Leyo micimbi imigcagco, ukwemulisa, nasekugiyeni futhi uma kuhlatshiwe. Umkhongi uyasiphatha isihlangu uma eyolobola.

Uma kwenzeka umnumzane edlula emhlabeni isihlangu sakhe sisala sibeyifa enkosaneni. Inkosana igiya ngaso esibayeni lesi sihlangu ngelanga lokubuyiswa kukayise noma emikhosini ethile lapha ekhaya. Ayisiphathi nje noma nini kuphi.

6.1.1.5.3 ISIDWABA

Isidwaba sishukwa ngesikhumba senkomo noma esembuzi. Isidwaba sivunula abantu besifazane. Isidwaba esenziwe ngesikhumba senkomo sihlala isikhathi eside kunaleso esakhiwe ngesembuzi. Phela isikhumba sembuzi sithambile kunesenkomo.

Isidwaba asikhathaleli ukwenziwa ngesikhumba esinombala omuhle. Lokho kwenziwa ngoba siyaphalwa, sisuswe uboya, sishukwe, size sithambe. Isidwaba sithungwa ngobuciko sibe nemifingcizo elinganayo ebheke phansi. Le mifingcizo yakhiwa ngokudonsa izintanjana esithungwe ngazo ngaphakathi. Le mifingcizo iphelelisa inhlonipho

kumuntu wesifazane. Inhlonipho ibonakala lapho egoba. Akuveli lutho oluyihlazo kumuntu obukayo.

Umlobokazi uhlonishiswa ngaso isidwaba. Abasemzini bamkhehla ngokumfaka inhloko naso.

6.1.1.5.4. ISIPHANDLA

Umnumzane uhlaba imbuzi noma inkomo yakhe ngenjongo yokuhlabela abangasekho noma abaphilayo. Ekuseni ngakusasa usezohlahlela imbuzi noma inkomo leyo akhiphe izitho ngononina. Umnumzane usika iziphandla esiphongweni sembuzi. Uma bebaningi kungasikwa nasezinhlangothini zesikhumba.

Isiphandla asikhunyulwa, size siziggashukele. Uma sesiggashukile, asilahlwa, kodwa silengiswa emsamo. Emsamo laphaya yindawo yabangasekho. Kukhona izilwanyana ezincane ezidla izikhumba. Lezi zilwane kuthiwa izinundu.

Nezangoma ziyazifaka iziphandla. Nazo ngokunjalo azizikhumuli. Nazo zizilengisa emgonqweni uma kwenzekile zagqashuka. Emgonqweni kuzinze idlozi.

6.1.1.5.5 IMINQWAMBO

Iminqwambo iyimvunulo yomdabu eyakhiwa ngesikhumba. Iminqwambo yokuqala yileyo umntwana okuye kwenzeke afike eyigaxile. Kwesinye isikhathi lokhu kuba samhlwehlwe kwemboze ikhanda. Iminqwambo inquma kabili emahlombe.

Umntwana ozalwa egaxile, usuke enenhlanhla. Uma inhlanhla yakhe imholela ekubeni yisangoma, kufanele igcinwe yonke imicimbi yobungoma. Kuyo yonke le micimbi kugqokwa iminqwambo. Isangoma asiyikhumuli iminqwambo njengesiphandla. Uma siyikhumula sizihlukanisa nedlozi ugobo. Singeduka nokweduka endleleni uma singahamba singayifakile iminqwambo.

6.1.1.6 ISIKHUNDLA ESIPHEZULU EMPHAKATHINI

Umnumzane ofuye izinkomo akabuzwa ngobuhlakani asuke enabo. Isikhundla usithola ngokushesha emphakathini ngoba unokumethemba nokuthi ngeke ahluphekele eziptweni zawo ngoba vele unguthulasizwe.

Umnumzane oggame ngemfuyo ugcina eseyisibonda. Nguye osuke esezoxazulula izinkinga zomphakathi. Ngokunjalo akasuki ematheni kubantu. Ufica abantu belangazelela ukuthi

izintombi zabo zigane kulowo muzi ngoba unothile futhi kukhonjwa ngophakathi.

6.1.1.6.1 UKUBALEKA

Lokhu ukuhamba kwentombi iya kubo kwesoka. Inhloso yokuhamba kusuke kuwukufuna ukugana. Phela intombi ayilukhiphi kuze kube kabili ucu. Intombi iqoma kanye. Uma kwenzeka yehlukana nalelo soka, sekuyothi ingashelwa omunye, imtshele ukuthi seyizogana kuphela.

Kuyenzeka isoka lentombi lingathandwa abazali bayo. Kwesinye isikhathi abazali basuke bethathwe isibaya somunye umnumzane. Lokhu kuyabenza banxanele ukuganisa umntanabo kulowo muzi. Ngenxa yalokhu, abazali bayaba imbangela yokubaleka.

Ukubaleka kuseyikho ukuma. Kuyenzeka intombi izibonele yona ukuthi isoka layo liyayibambezela. Lokhu kungenziwa ukuthi seyihlale kakhulu imgomile engalukhiphi usuku lokuthumela abakhongi. Lena ngenye imbangela yokubaleka.

Intombi ebalekayo iphelezelwa yizimpelesi zamatshitshi ezimbili neqhikiza. Lezi zintombi kuba ezesigodi sakubo.

Uma zizohamba abesimame abatshelwayo. Obaba abatshelwa lutho. .

Izintombi ziphuma nezitsha zamanzi, kanti phinde aziyi lapho. Imvunulo isuke idla lubi. Izintombi ziphatha umhlanga wokudondolozela emzini. Ziphuma ziqondanise nokungena sekuhlwile. Phela ngesiko lesiZulu umlobokazi akangeni emzini emini kwabha kodwa ulinda amathunzi ukuze abonwe izithutha zekhaya. Umlobokazi kufanele emukelwe abaphilayo ngokubambisana nabangasekho.

Esangweni zifika zime izintombi. Ziyabuzwa-ke kuthiwe: "Nikhwela ngobani zintombi na ?" Ziyaphendula ngokumgagula lowo ezize ngaye. Zisuka lapho zidondolozele ngomhlanga zingene. Umhlanga lona ukhomba ubumsulwa. Zigudla njalo ngakwesokuphosa somuzi, ziyokuma enhla kwesibaya zifike zihaye ingoma yokulanda izinkomo zithi :

Siphuma ngale kwentaba.
Sizobalekela kuwe,
wensizwa ziphelele.
Uz'ungazidumazi wensizwa
yomnumzane.
Ayiphume imvuma wensizwa
ziphelele.

Zisuka lapho ziyiswe elawini lezinsizwa, ziphiwe ukudla nendawo yokulala. Kuyothi kusempondozankomo ngakusasa,

yizo leziya ziyogeza emfuleni. Kuyothi ngokuphuma kwelanga zibuye sezizofuna inkomo yazo. Intombi ebalekile isala endlini bese kuthi izimpelesi, neqhikiza zize phezu kwesibaya. Umnumzane usezokhomba inkomo yazo. Le nkomo ibizwa ngokuthi imvuma. Kuyenzeka ziyishiye, zingayibulali, kuyothi ngelinye ilanga, zibuye zizogaya utshwala bese ziyibulala. Kwesinye isikhathi iyahlala zize ziyibulale mhla zilethe udwendwe. Umkhongi uhlontula inhlali yeshoba, ayoyikhombisa intombi ukuze ibone ukuthi ime ngenkomo. Lokhu kusiza nangokuthi ibone ngisho nombala wenkomo ebaleka ngayo futhi ifike ikhombise nabasekhaya.

Le ntombi isizohlala izinsukwana yenza imisebenzi enjengokukha amanzi nokutheza. Kuyothi bangavumelana ngosuku lokuyokhonga "umakoti" agoduke nezimpelesi zakhe. Nakhona ngaleli langa baphuma sekuhwalala. Intombi ebibalekile imenyezwa ngezinkomo eziyisithupha ngoba uma sezize zaba yisithupha seziyinani elingalukhipha udwendwe. Zibuye ziqhutshwe ezinye zize zihlangane ishumi nanye. Imibala yezinkomo kufanele kube ezomheha umukhwe.

Umnumzane akalokothi alandule izinkomo uma intombi ibalekele kwakhe. Phela kuyihlazo, kufanele avikele isikhundla sobumnumzane.

6.1.1.6.2 AMABHEKA

Lezi yizinkomo zelobolo ezisuke zilobole intombi. Kuyenzeka phakathi kwamabheka uyise wentombi ayikhehle ngenkomo. Kokunye ubuye uyise wentombi ayisikele uphawu ngenkomo. Le nkomo yiyo asuke ezophuza kuyo ubisi, adle namasi kuyo.

Yize enayo inkomo yakhe, umalokazane kufanele alinde aze anikwe ubisi namasi ngokomthetho emzini.

Omunye umnumzane uzakhela isibaya sazo sodwa izinkomo zamabheka ukuze abone ukwanda kwazo zizodwa. Uma lezi zinkomo zizalana, zanda esibayeni sazo, kulapho ezogala ajabule. Le njabulo izomenza abonge ukuziphatha kwamadodakazi akhe.

6.1.1.6.3 AMASISO

Amasiso yizinkomo zomnumzane azisisela omunye ngenjongo yokumulekelela. Lokhu usuke ekwenzela ukuthi nalo

ongafuyile kodwa zikleze izingane zakhe.

Izinkomo zamasiso zisuke zizosiza ngokubalimela amasimu, zisengwe badle namasi. Uma zizalana zanda izinkomo, uyahlomula lo osuke ekade esiselwe. Inkomo ayihlomulile sekuzoba ngeyakhe.

Umunzane akakhohlwa izinkomo zakhe. Uma kwenzeka ebona zingaphathekile kahle, athole zinemivimbo emzimbeni ziyabuya emasisweni. Umunzane akaceli kodwa uvele angene esibayeni aziphube ziponde ekhaya. Esibayeni kusala leyo nkomo yokubonga ukubhekela lowo mhlambi wamasiso.

Umntu osiselwe akalokothi ahlabe emhlambini wamasiso. Kufanele aqikelele ukuthi abe nehlo elibanzi ezinkomeni ukuze bezwane nalowo omsisele.

Uma kuke kwenzeka iphutha inkomo yephuka, noma yashaywa inyoka, makabikele umnikazi. Uma eze wazibonela zingabuya emasisweni.

7.1 ISIPHETHO

Isibaya sibalulekile empilweni yawo wonke umuntu. Esibayeni sithola izinkomo okuyizo ezikhiqiza ubisi, inyama, izikhumba nokunye. Emndenini onesibaya ikati ngeke ulithole lilele eziko.

Abantu abangafuyile bahlangabezana nenkinga laphe sekufanele balobole. Phela umuntu usuke ungagedile ukulobola zingaphumile izinkomo zoboya. Izinkomo zoboya yizo ezikhipha udwendwe. Izinkomo zemali zingezokujabulisa iqembu labaphilayo kakhulu. Azifani nezoboya eziyeme kwabangasekho ngenxa yokugudlana esibayeni.

Izinkolo eziningi namuhla azihambisani nokuhlabela amadlozi. Lokhu sekuze kwenza abantu bangazazi noma basendlini kumbe emnyango yini. Kufanele uma besendlini, bayeke ukwenza izinto ezenzelwa emnyango. Kanjalo nasemnyango, bangenzi izinto ezenzelwa endlini.

Ezinsukwini zanamuhla usuze uthole umuntu ephansi kwenkolo yobuKrestu, kepha olunye unyawo lubhajwe enkolweni yeSintu. Akwazeki ngempela ukuthi siyofika nini isikhathi esiyothola ngaso isiqiniseko sokuthi iyiphi indlela eyiyo yokuxhumana, neyosiyisa kuMvelingqangi.

Ngenxa yokungakwazi ukukhetha okukodwa okungokwethu, yikho nje siyohlala singamalulwane. Sekuyisikhathi sokukhetha okuyikho esimi kukhona. Izinkolo zithi zihambisana zibe zingahambisani, zithi zingahambisani, zibe zihambisana. Uma kwenzekile wakhetha zambili, enye iyayiqhubukusha enye. Amakhosi amabili awabusi kanyekanye. Ukuphumula siyokuthola mhla sazi insika eseyeme kuyo.

Inkolo ingani phela iyiyo insika. Inkolo yiyo esixhumanisa noMvelingqangi. Inkolo makube yileyo eqondene namasiko ethu. Amasiko ethu ahambisana nokuhlaba sikhumbula okhokho futhi sibaxusa ukuba bahlale bengumgudu ovulekile osiyisa ekhaya. Sibakhumbula ukuze bahlale besikhulekela njalo esihlalweni sobukhosi bukaSomveli ngoba singezikhulekele thina.

UMvelingqangi ubonakala enze umfuziselo wakhe kithina Sintu. UMvelingqangi uthe ewuHlanga waphinda wadabula iSintu kuye uqobo. Ngokudabula iSintu, simthola eyinsika yeSintu sonke. ISintu sibonakala sengathi simile sizungeze uHlanga oluyisiqumomsuka waso.

ISintu lesi sinezigaba esidlula kuzo empilweni. Kuzo zonke lezi zigaba, munye umuntu omenyezwayo, uMvelingqangi. Abantu abaphansi sikholwa ukuthi yibo abasixhumanisa noMvelingqangi. Yikho nje sithuma bona kuye. Sikholwa ukuthi bona sebeseduze noMvelingqangi. Inqubo nokhondolo ludlula emsamo ngokushisa impepho ngoba yilapho bephelele khona abomndeni.

Imicimbi enjengokusina kukamlobokazi, nokugida kwezangoma kuyinkinga uma singekho isibaya. Imicimbi eyenzelwa esibayeni kufanele ighutshwe ngesizotha, ngobunono, nangenkulu inhlonipho khona esibayeni ngoba siphakathi futhi sengeme abangasekho.

Lokhu kuyokwenza isibaya sihlale sihloniphekile njalo sifuze wona impela umfuziselo wethempeli elingwele nelimsulwa elethulwa kokhulukhulu ekudabukeni kwabo kule ngabadi. Isibaya ukuba siyithempeli impela, akugcini ngokubonakala ngesomndeni kepha nesakoMkhulu. Imikhosi yonke yesizwe engeyendumiso, eyokubonga neyokushweleza yenzelwa khona esibayeni sakhona koMkhulu. Yonke leyo nkotha nomusi usuke wenyusela ubuze nokuzendlala kwesizwe emakhosini oHlanga, ukuba yiphunga namakha amnandi kuwona nasesihlalweni seZulu likaMenzi.

UMenzi namakhosi esizwe asuke eshiselwa lokho okuyizinsika zendabuko njengophawu. Yena asisikela lona ngesandla sokhokho mhla ebasikela uphawu. Usi lomoso olosiwe ngezinkuni zendabuko yilona qho, olusisimamisa okusimisa ekutheni : Ngeke kwenzeke lokho lapha emzini kababa noma kababamkhulu.

Ubaba nobabamkhulu bawugxunyekelwa uQiniso ngesandla sokhokho babo okuyibona ababendulelayo ekuboneni ilanga kulo mhlaba. Uma bona babhekela endumisweni yaleli thempeli eliyisibaya, pho yikuphi okungalokotha kuphundule lesi sizukulwane sabo kulolu khondolo olungumkhondo obheke esiphethweni esinguQobo lwakhe osemafini?

8.1 IMITHOMBO YOLWAZI

- Gcumisa, M.S.S., Kheswa, (1992): Insonyama,
A.T., Mthembu, M.M. noMthiyane, Pietermaritzburg:
E.T.Z. Shuter noShooter.
- Gcumisa, M. noNtombela, M. (1993) : Isilulu Solwazi Lwemvelo,
Pietermaritzburg:
Shuter noShooter.
- Gumede, R.B. (1996) : Isibaya, Umbumbulu:
Sawpits.
- Krige, E.T. (1981) : The Social System of the
Zulu's, Pietermaritzburg:
Shuter noShooter.
- Lamula, P. (1967) : Isabelo SikaZulu,
Pietermartizburg:
Lincroft Books.
- Makhanya, F.N. (1996) : Isibaya, Umlazi : BB164.
- Makhanya, M.B. (1996) : Isibaya, Umbumbulu:
Intinyane.

- Mbatha, M.O. (1996) : Isibaya, eNdwedwe :
KwaNyuswa.
- Mkhize, B. (1996) : Isibaya, Umbumbulu :
Intinyane.
- Msimang, C.T. (1975) : Kusadliwa Ngoludala,
Pietermaritzburg:
Shuter noShooter.
- Nene, T.M.E. (1996) : Isibaya, Lamontville:
4100 Mpanza Road.
- Nyembezi, S. (1972) : Ingolobane Yesizwe,
noNxumalo, O.E.H. Pietermaritzburg :
Shuter noShooter.
- Shangase, S.E. (1996) : Isibaya, Isipingo:
50 Jadwat Road.
- Shange, O.L. (1980) : Injula Nokujiya
K w e s i z u l u,
Pietermaritzburg:
Shuter noShooter.

Shozi, M. (1996) : Isibaya Umbumbulu:
Intinyane.

Xala, N.Z.E. (1991) : Sikhula Ngokuxoxisana,
Cape Town:
Juta noCompany.